

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-4/130>

ВЗАЄМОДІЯ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ПІД ЧАС СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ: ЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

INTERACTION OF PARTICIPANTS OF CRIMINAL PROCEDURE DURING LITIGATION: ETHICAL AND LEGAL ASPECTS

*Аббасова Д.Л., аспірантка кафедри кримінального процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*

Статтю присвячено дослідженню етико-правових проблем взаємодії учасників кримінального провадження під час судового розгляду. Автором визначено чинники впливу на вибір варіанту поведінки, який може бути суперечливим з позиції етики: 1) спільна присутність під час судового засідання суб'єктів, які мають конфронтуючі інтереси; 2) дотичність інтересів до таких соціальних цінностей, як життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність, безпека; 3) абсолютна реалізація принципу змагальності сторін на стадії судового розгляду; 4) оцінка доказів на підставі внутрішнього переконання.

На прикладах судової практики проаналізовано випадки порушення порядку у судовому засіданні: 1) використання ненормативної лексики і погроз на адресу суду та учасників кримінального провадження; 2) агресивна поведінка щодо інших учасників; 3) суперечка з судом; 4) залишення зали судового засідання тощо. Виявлено причини вибору неетичного варіанту поведінки під час судового розгляду, серед яких: 1) особиста емоційність учасника кримінального провадження або 2) позапроцесуальний протест проти: а) неетичної поведінки іншого учасника, б) судового рішення, яке ухвалене на користь іншої сторони, в) порядку проведення судового розгляду, який встановлюється головою. Доведено, що жодна з причин не виправдовує застосування неетичних тактичних прийомів у судовому засіданні, які одночасно негативно впливають на правову процедуру та психологічний клімат судового розгляду, виводячи його з юридичної площини у емоційну.

Визначено належні форми процесуального реагування на неетичну поведінку під час судового розгляду: 1) видалення учасника кримінального провадження із зали суду; 2) звернення до органів прокурорського або адвокатського самоврядування щодо притягнення професійного учасника до дисциплінарної відповідальності; 3) подання заяви про відвід у зв'язку з наявністю обставин, які викликають сумнів у неупередженості: а) неетичні висловлювання, б) притягнення до дисциплінарної відповідальності за результатами розгляду скарги процесуального опонента, в) «процесуальні маніпуляції», г) «процесуальне ігнорування» тощо. Проблеми, які порушуються у статті є актуальними та такими, що викликані потребами юридичної науки та практики.

Ключові слова: неетична поведінка, ненормативна лексика, протест, відвід, «процесуальні маніпуляції», «процесуальне ігнорування».

The article considers ethical and legal problems of the interaction of participants in criminal procedure during litigation. The author identified factors influencing the choice of a behavior, which may be controversial to ethics: 1) common participation of subjects with opposing interests; 2) these interests are tangent to social values, such as life, health, honor, dignity, inviolability, security; 3) full implementation of the principle of competitiveness and equality between court proceedings; 4) evaluation of evidence, which is based on internal conviction.

The author also identified occasions connected with violation of the court session order: 1) using profanity and threats to the judge and other participants; 2) aggressive behavior towards other participants; 3) dispute with the court; 4) leaving the courtroom, etc. The reasons of an unethical behavior during the court proceedings include: 1) personal emotionality of a participant or 2) an extra-procedural protest against: a) unethical behavior of another participant, b) court decision that was passed in favor of the other party, c) the procedure for conducting trial, which is established by the presiding judge. The author proved that none of the reasons justify the use of unethical tactics during the court proceedings. They affect negatively to the legal procedure and the psychological climate of the litigation. They transform court proceedings from the legal plane to the emotional one.

The author determined appropriate forms of procedural response to unethical behavior during court proceedings: 1) removal of a participant from the courtroom; 2) apply to prosecutor's or attorneys self-government bodies to bring a professional participant to disciplinary responsibility; 3) apply for recusal due to circumstances that cast doubt on impartiality of judge or other participant: a) unethical statements, b) bringing to disciplinary responsibility based on the results of consideration of the complaint of the procedural opponent, c) "procedural manipulations", d) "procedural disregard" etc. The problems raised in the article are relevant and caused by the needs of legal science and practice.

Key words: unethical behavior, profanity, protest, recusal, "procedural manipulations", "procedural disregard".

Постановка проблеми. Судовому розгляду властивий підвищений ступінь емоційної напруги, у порівнянні з іншими стадіями кримінального провадження, що пояснюється його специфікою: 1) проведення судового засідання передбачає спільну присутність учасників, які мають конфронтуючі інтереси; 2) інтереси кожної зі сторін дотичні до таких соціальних цінностей, як життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність, безпека; 3) у повному обсязі реалізується змагальність сторін; 4) відбувається оцінка доказів на підставі внутрішнього переконання. Названі чинники впливають на вибір учасниками кримінального провадження варіанту поведінки під час судового розгляду, який може бути суперечливим

з позиції етики. Йдеться про ненормативні висловлювання, погрози, залякування на адресу іншої сторони або учасника, маніпуляції, ігнорування, а також позапроцесуальні форми реагування на такі тактичні прийоми. Подібна неетична поведінка одночасно негативно впливає на правову процедуру і психологічний клімат судового розгляду, що у свою чергу вимагає пошуку ефективної взаємодії учасників кримінального провадження на засадах законності й етичності.

Стан дослідження. Окремих питань етики судового розгляду торкались А.Ф. Коні, Л.О. Тацій, В.О. Лозовий, О.В. Петришин, Є.М. Попович, О.О. Варченко та інші. Водночас, значна частина етико-правових проблем взає-

модії учасників кримінального провадження під час судового розгляду залишається нерозв'язаною, що зумовлює актуальність дослідження.

Мета. Дослідити проблематику взаємодії учасників кримінального провадження під час судового розгляду з позиції етики.

Виклад основного матеріалу. КПК України зобов'язує учасників кримінального провадження додержуватись порядку у судовому засіданні і беззаперечно підкорятись відповідним розпорядженням суду (ч. 2 ст. 329 КПК України). При цьому порядок у судовому засіданні є оціночною категорією, яка визначається на розсуд головуючого.

Судовій практиці відомі такі випадки порушення порядку у судовому засіданні: 1) ненормативна лексика і погрози на адресу суду і учасників кримінального провадження [1]; 2) агресивна поведінка щодо інших учасників кримінального провадження [2]; 3) суперечка з судом [3]; 4) залишення зали судового засідання [4].

У перших трьох випадках поведінка учасників кримінального провадження була неетичною і вимагала застосування головуючим заходів процесуального реагування. Відносно осіб, які у такий спосіб порушували порядок, суди постановляли ухвалу про видалення із зали судового засідання і продовження судового розгляду без їх участі [1; 2]. Якщо подібну поведінку дозволяли собі «професійні» учасники кримінального провадження (наприклад, захисник) суд скеровував клопотання до КДКА з вимогою притягнути адвоката до дисциплінарної відповідальності [3].

У четвертому випадку (стосується осіб, які залишили залу судового засідання під час судового розгляду) суди аналізували причини, які спонукали учасників обрати відповідний варіант поведінки. Загалом причини можна визначити як форму протесту проти: 1) неетичної, аморальної поведінки судді [5]; 2) судового рішення, яке ухвалене на користь іншої сторони [4]; 3) порядку проведення судового розгляду, який встановлюється головуючим [6].

Одним із прикладів першого блоку причин (неетична, аморальна поведінка) є постанова ВС КАС від 23 грудня 2020 р., у справі № 826/11330/17. Під час розгляду Солом'янським районним судом м. Києва клопотання детектива НАБУ про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, адвокати склали з себе повноваження захисників та покинули зал судового засідання. Показовим є те, що суд не застосовував відносно них заходів процесуального реагування. Скарга до КДКА регіону надійшла від процесуального опонента у кримінальному провадженні – НАБУ, які у подальшому оскаржили до суду рішення КДКА регіону і ВКДКА про закриття дисциплінарних справ відносно цих адвокатів. Втім, приймаючи відповідні рішення органи адвокатського самоврядування виходили з того, що підозрюваний, відносно якого розглядалось клопотання про обрання запобіжного заходу, перебував у безпорадному (непритомному) стані, який не дозволяв йому скористатися своїм правом на безпосередню (самостійну участь) у судовому засіданні, а також процесуальними правами, передбаченими ст. 42 КПК України. У свою чергу слідчий суддя відмовив у задоволенні клопотань сторони захисту про відкладення судового засідання у зв'язку із станом здоров'я підозрюваного. Адвокати були позбавлені можливості погоджувати правову позицію з клієнтом та здійснювати захист під час судового розгляду кримінального провадження. У зв'язку з цим, дії захисників були вчинені з дотриманням принципу домінантності інтересів клієнта у спосіб, що не заборонений законодавством. Верховний Суд погодився з висновками, що для цілей перевірки наявності підстав притягнення до дисциплінарної відповідальності, дії адвоката слід оцінювати з точки зору необхідності забезпечення балансу між чітким дотриманням вимог процесуального закону та недопущенням настання несприятливих наслідків для інтересів клієнта, а також з урахуванням обставин, за яких

такі дії були вчинені. Як наслідок, заявнику (НАБУ) було відмовлено у задоволенні касаційної скарги, а адвокатів не притягнуто до дисциплінарної відповідальності [5].

Варто додати, що ВКДКА хоч і не вбачає в діях адвокатів складу дисциплінарного проступку, втім, наголошує, що залишення зали судових засідань – винятковий захід [7]. Це пояснюється тим, що форми протесту адвоката у судовому засіданні мають бути правомірними, тобто передбаченими кримінальним процесуальним законом, про що йдеться далі.

Справи, наведені у другому та третьому блоках причин (протест проти судового рішення, ухваленого на користь іншої сторони та протест проти порядку проведення судового засідання, який встановлюється головуючим), стосуються залишення зали судового засідання прокурорами. У всіх випадках представники сторони обвинувачення були притягнуті до дисциплінарної відповідальності. КДКП оцінила таку поведінку як дисциплінарний проступок. Безпідставне і самовільне залишення суду під час оголошення судового рішення на користь іншої сторони не відповідає етичним стандартам діяльності органів прокуратури. Більше того, це може свідчити про упередженість прокурора у кримінальному провадженні, що є підставою для відводу [4]. З огляду на специфіку кримінального судочинства,¹ залишення прокурором зали судового засідання у зв'язку з початком обідньої перерви також не може відповідати нормам етики, а тому є дисциплінарним проступком [6].

Отже, причиною порушення сторонами або учасниками кримінального провадження порядку в судовому засіданні є позапроцесуальний протест, який не узгоджується як з нормами права, так і з нормами етики. Виняток становлять випадки, коли така поведінка захисника допускається виключно з метою забезпечити пріоритетність інтересів клієнта. Форми протесту повинні мати правомірний характер, тобто бути передбаченими кримінальним процесуальним законом. Йдеться про інститут відводу у кримінальному провадженні.

У КПК України однією із підстав відводу слідчого судді, судді, присяжного, прокурора, секретаря судового засідання є наявність обставин, які викликають сумнів у неупередженості учасника кримінального провадження (п. 4 ч. 1 ст. 75, п. 3 ч. 1 ст. 77, ч. 1 ст. 79 КПК України). Останнє є оціночним поняттям, яке тлумачиться на розсуд заявника. Це вдалося встановити шляхом аналізу відповідної судової практики.

Можна виокремити 3 найбільш розповсюджені причини, які, на думку заявників, вказують на упередженість учасника кримінального провадження і є підставою для його відводу: 1) неетичні висловлювання (нецензурна, образлива [8], ксенофобська лексика² [9]); 2) факт притягнення до дисциплінарної відповідальності за порушення правил професійної етики за результатами розгляду скарги процесуального опонента [4]; 3) «процесуальні маніпуляції» (наприклад, вплив на свідка під час судового допиту з метою змінити його показання)³ [10] або «процесуальне ігнорування» [11]. Також у судовій практиці трапляються поодинокі випадки подання заяви про відвід у зв'язку

¹ Йдеться про невідкладність проведення слідчих, процесуальних дій або судового розгляду. Наприклад, розгляд клопотання про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою.

² Один із присяжних у справі за обвинуваченням афроамериканця ще до початку судового розгляду публічно оголосив, що є расистом. Сторона захисту заявила про це у судовому засіданні, однак суд проігнорував. ЄСПЛ констатував порушення ст. 6 Конвенції, оскільки національний судовий орган мав би перевірити усі заяви щодо безсторонності і неупередженості складу суду, який розглядає справу.

³ З тексту судового рішення: «Дані події сторона захисту розцінює як відверту спробу штучного «підгону» свідчень нібито неупереджених свідків по справі до «потреб» сторони обвинувачення (фактично-шляхом надання неправдивих показів за замовленням прокурора), а отже – як свідоме перешкодження принципам законності, безпосередності дослідження доказів та права на об'єктивний суд тощо».

з релігійними переконаннями [12], або явкою у судові засідання прокурора не у форменому одязі⁴ [13].

Неетичні висловлювання. Правила професійної етики вимагають від судді виявляти тактовність, ввічливість, витримку й повагу до учасників судового процесу та інших осіб під час здійснення правосуддя (ст. 7 Кодексу суддівської етики). Суддя не повинен допускати проявів неповаги до людини за ознаками раси, статі, національності, релігії, політичних поглядів, соціально-економічного становища, фізичних вад та дозволяти це іншим (ст. 9 Кодексу суддівської етики).

Аналогічним чином прокурор має дотримуватись загальноприйнятих етичних норм поведінки, бути взірцем доброчесності, вихованості та культури (ст. 16 Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів). Неетичні висловлювання судді або прокурора щодо підозрюваного, обвинуваченого, його захисника, проведення судового розгляду свідчать про упередженість цих суб'єктів, що виключає їх подальшу участь у кримінальному провадженні. Таких висновків дійшли суди при розгляді заяв про відвід у зв'язку з наявністю обставин, які викликають сумнів у неупередженості учасників [8; 14].

Наприклад, ухвалою Южноукраїнського міського суду Миколаївської області від 08 січня 2019 р., судова справа № 486/1534/17 задоволено заяву про відвід судді, яка після закінчення судового засідання у присутності учасників кримінального провадження та сторонніх осіб в грубій формі образила захисника обвинуваченого, принизивши його людську гідність [8]. Ухвалою Рахівського районного суду Закарпатської області від 01 листопада 2021 р., судова справа № 305/1215/21 також задоволено заяву про відвід судді, яка протягом тривалого часу зухвало ставилась до обвинуваченого, погрожувала останньому реальним покаранням, робила зауваження щодо татуювання [14].

Неетичні висловлювання стали підставою і для задоволення заяви про відвід прокурора, який публічно перед судовим засіданням сказав: «треба скоріше розглянути цю справу, тому що бандити повинні сидіти у тюрмі» [15]. Такі висловлювання є одним із прикладів порушення принципу презумпції невинуватості, що безумовно свідчить про упередженість прокурора і виключає його подальшу участь у кримінальному провадженні.

Притягнення до дисциплінарної відповідальності у зв'язку з порушенням правил професійної етики за результатом розгляду скарги процесуального опонента. Судовій практиці відомі випадки, коли сторона захисту ініціювала перед КДКП відкриття дисциплінарних проваджень відносно прокурорів, до яких у подальшому було застосовано дисциплінарні стягнення. Сам факт притягнення прокурора до дисциплінарної відповідальності не виключає його участь у кримінальному провадженні. Втім, очевидно, що подібна ситуація створює емоційну напругу між сторонами під час судового розгляду та ускладнює виконання ними завдань кримінального провадження.

Ухвалою Шевченківського районного суду м. Києва від 27 вересня 2018 р., судова справа № 761/18763/18 задоволено заяву захисника про відвід прокурора. Суд погодився із доводами адвоката про те, що сам факт притягнення прокурора до дисциплінарної відповідальності за результатом поданої захисником скарги, є обставиною, яка викликає обґрунтовані сумніви в його неупередженості, свідчить про те, що він не може об'єктивно та неупереджено здійснювати свої повноваження в цьому кримінальному провадженні, оскільки у зв'язку з вищевказаними подіями в нього вже сформовано суб'єктивне ставлення до сторони захисту і мотив особистої образи

може переважити його здатність керуватись виключно об'єктивними доказами та фактами при здійсненні своїх повноважень [4].

«Процесуальні маніпуляції». Йдеться про випадки, коли одна із сторін маніпулює «непрофесійним» учасником (наприклад, свідком) для фальсифікації доказів. Безумовно така поведінка суперечить етичним стандартам, викликає об'єктивні сумніви у неупередженості учасника, що виключає його подальшу участь у кримінальному провадженні. Прикладом може слугувати Ухвала Дубенського міськрайонного суду Рівненської області від 31 липня 2017 р., судова справа № 567/169/15-к. Під час технічної перерви у залі суду прокурор впливав на свідка з метою зміни показань останнього. Показовим є те, що такі дії мали місце вже після проведення допиту свідка в суді. Коли судовий розгляд було продовжено, свідок заявив клопотання про повторний допит, оскільки виникла необхідність змінити показання. У свою чергу сторона захисту реалізувала право на процесуальний протест, подавши заяву про відвід прокурора, яку було задоволено судом [10].

«Процесуальне ігнорування». Йдеться про випадки, коли судді свідомо не реагують на заяви, клопотання, заперечення однієї із сторін, тим самим позбавляючи її права реалізувати, передбачені КПК України процесуальні права та обов'язки. Однобокості під час судового розгляду також вказує на наявність упередженості суб'єкта кримінального провадження. Наприклад, ухвалою Дзержинського міського суду Донецької області від 16 травня 2017 р., судова справа № 225/3643/16-к задоволено заяву обвинуваченого про відвід судді. Заявник пояснював упередженість головної тим, що остання не реагувала на його заяви, безпідставно відхиляла клопотання захисника щодо витребування доказів, змушувала обвинуваченого доводити свою невинуватість у скоєнні злочину, незважаючи на принцип презумпції невинуватості [11].

Висновки. Взаємодія учасників кримінального провадження під час судового розгляду залежить від обраного ними варіанту поведінки, який може бути як прийнятним, так і суперечливим з позиції етики. До неетичних тактичних прийомів під час судового засідання належать випадки: застосування ненормативної лексики, агресивної поведінки і погроз на адресу суду і учасників кримінального провадження, суперечки з судом, залишення зали суду тощо. Причинами слугує: 1) нездатність впоратись з власними емоціями (наприклад, застосування ненормативної лексики, суперечка з судом) або 2) позапроцесуальний протест (наприклад, залишення зали суду) проти: а) неетичної поведінки суду або іншого учасника (наприклад, відповідь опоненту з використанням аналогічних неетичних тактичних прийомів); б) судового рішення, яке ухвалене на користь іншої сторони; в) порядку проведення судового розгляду, який встановлюється головуючим. Жодна з причин не виправдовує вибір неетичного варіанту поведінки, оскільки виводить процедуру судового розгляду із юридичної площини, у емоційну. Належними формами процесуального реагування на неетичну поведінку під час судового розгляду є видалення учасника кримінального провадження із зали суду; звернення до органів прокурорського або адвокатського самоврядування щодо притягнення професійного учасника до дисциплінарної відповідальності; інститут відводу (підстава – обставини, що викликають сумнів у неупередженості: неетичні висловлювання, «процесуальні маніпуляції», «процесуальне ігнорування» тощо). Останні покликані мінімізувати емоційний дисбаланс між учасниками кримінального провадження та забезпечити їх ефективну взаємодію під час судового розгляду на засадах законності й етичності.

⁴ Питання втратило актуальність з набранням чинності Закону України № 112-IX від 19.09.2019р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури».

ЛІТЕРАТУРА

1. Ухвала Заводського районного суду м. Миколаєва від 18 липня 2016 р., судова справа № 487/4710/13к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/61512565> (дата звернення: 28.11.2022).
2. Ухвала Здолбунівського районного суду Рівненської області від 17 листопада 2020 р., судова справа № 562/1701/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92900501> (дата звернення: 28.11.2022).
3. Ухвала Бабушкінського районного суду м. Дніпропетровська від 22 вересня 2015 р., судова справа № 200/23193/14к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/50980651> (дата звернення: 01.12.2022).
4. Ухвала Шевченківського районного суду м. Києва від 27 вересня 2018 р., судова справа № 761/18763/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76810586> (дата звернення: 01.12.2022).
5. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 23 грудня 2020 р., судова справа № 826/11330/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93749403> (дата звернення: 01.12.2022).
6. Рішення КДКП № 159дп-18 від 04 квітня 2018 р. «Про притягнення до дисциплінарної відповідальності прокурора відділу процесуального керівництва при провадженні досудового розслідування територіальними органами поліції та підтримання державного обвинувачення управління нагляду за додержанням законів у кримінальному провадженні та координації правоохоронної діяльності прокуратури Дніпропетровської області Саломатіної О.О. КДКП. URL: <https://kdkp.gov.ua/decision/2018/04/4/542> (дата звернення: 01.12.2022).
7. На грані фолу. Коли адвокат вправі залишити судові засідання без дозволу головуючого. Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури. URL: <https://vkdka.org/na-grani-folu-koli-advokat-vpravi-zalishiti-sudove-zasidannya-bez-dozvolu-golovuuyuchogo/> (дата звернення: 01.12.2022).
8. Ухвала Южноукраїнського міського суду Миколаївської області від 08 січня 2019 р., судова справа № 486/1534/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79062659> (дата звернення: 22.11.2022).
9. Case of Remli v. France (Application no. 16839/90); Judgment European Court of Human Rights, 23 April 1996. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57983> (Last accessed: 01.12.2022).
10. Ухвала Дубенського міськрайонного суду Рівненської області від 31 липня 2017 р., судова справа № 567/169/15к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/68018824> (дата звернення: 01.12.2022).
11. Ухвала Дзержинського міського суду Донецької області від 16 травня 2017 р., судова справа № 225/3643/16к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/66494049> (дата звернення: 04.12.2022).
12. Ухвала Малинського районного суду Житомирської області від 10 січня 2022 р., судова справа № 283/533/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102467787> (дата звернення: 23.02.2022).
13. Ухвала Сарненського районного суду Рівненської області від 17 червня 2015 р., судова справа № 572/2036/15к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/61714284> (дата звернення: 22.11.2022).
14. Ухвала Рахівського районного суду Закарпатської області від 01 листопада 2021 р., судова справа № 305/1215/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100763299> (дата звернення: 22.11.2022).
15. Ухвала Деснянського районного суду м. Чернігова від 10 липня 2017 р., судова справа № 750/2789/15к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/67625612> (дата звернення: 22.11.2022).